Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 45, Nisan 2020, s. 432-444

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.42262>

Ahmet ÖZKAYA

Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü,
ahmet.ozkaya@std.yeditepe.edu.tr

1979-1990 DÖNEMİ TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ

Özet

Türkiye ve İran köklü geçmişe sahip komşu ülkelerdir. Bu topraklar Timur'dan, Nadir Hanlığına ve Şah İsmail'e kadar uzun süre Türk hakimiyet alanı olmuştur. Bugün hala bu topraklarda yaşayan nüfusun 1/3 ü Türk'tür. Bu uzun zaman süreci içerisinde yer yer barışçıl yer yer de tansiyonu yüksek politikalar söz konusudur. Türkiye'nin bugünkü sınırlarından en eski olanı İran ile olan sınırdır ve bu sınırın tespiti 1699 yılına kadar dayanmaktadır. 560 kilometrelik bu sınır ortak maziye tamamıyla ortadan kaldıramamıştır. O nedenle Cumhuriyet başlarında, Atatürk döneminde, barışçıl siyaset ve ötesinde ortak paktlarda birlikte hareket etmeler söz konusu olmuş ancak 1979-1990 yılları arası ilişkilerde farklı yaklaşımlar meydana gelmiştir. İran devrimi ve sonrasında yaşanan Irak ile olan savaşları laik ve demokratik Türkiye için soru işaretleri doğurmuştur. Katı laikçi çevrelerin aksine liberal politikalar yürüten Özal, din ve kültür anlayışındaki farklılıklardan ziyade ortak ekonomik fayda elde etmeye odaklanmıştır. Bahriye Üçok, Turan Dursun, Çetin Emeç ve Hattat Uğur Mumcu cinayetlerinde İran'ın etkisi olduğu kuşkuları tazeliğini korumaktadır. Laik ve teokratik uçlar arasında 1979-1990 yılları arasında yaşanan siyasi olaylar ve etkileri ana hatları ile makalenin konusunu teşkil etmektedir. Bu uluslararası politik süreci İran'ın resmi haber ajansı IRNA'nın Türkiye ile ilgili son 40 yıllık haber ve analizlerinin değerlendirilmesi ile desteklenmiştir. Böylece orijinal bulgular ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkiye, İran, Humeyni, Turgut Özal, Rekabet, Barışçıl Dış Politika

1979-1990 TERM TURKEY – IRAN RELATIONS

Abstract

Turkey and Iran are neighboring countries with a long history. These lands have been the area of Turkish domination for a long time, from Timur to the Nadir Khan and Shah Ismail. Today, 1/3 of the population still living in this land is Turkish. During this long period, there were some peaceful and sometimes high-tension policies. Turkey's present borders with Iran is the oldest line. The detection of this border dates back to 1699. This 560-kilometer border could not cut the common past. For this reason, at the beginning of the Republic, in the period of Atatürk, have acted peaceful politics and beyond, joint action in common pacts. Yet, there were different approaches in relations between 1979 -1990. The Iranian revolution and the war with Iraq have risen question marks for a secular and democratic Turkey. Unlike strict secularist circles, Özal focused on achieving common economic benefits than differences in religious and cultural understanding. The suspicions that Iran had an impact on the murders of Bahriye Üçok, Turan Dursun, Çetin Emeç, and even Uğur Mumcu stay fresh. The main topics of the article are the political events between secular and theocratic assessment between 1979-1990 and their effects. This international political process has supported by an evaluation of the last 40 years of news and analysis related to Turkey by Iran's official news agency (IRNA). Thus, the original findings have revealed.

Keywords: Turkey, Iran, Khomeini, Turgut Özal, Competition, Peaceful Foreign Policy

GİRİŞ

2500 yıllık köklü bir geçmişe sahip olan İran'ın bölgede sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik açıdan komşu devletlere olan etkisi önemli olmuştur. Ortadoğu'da bulunan iki köklü ülke Türkiye ve İran'dır. Araplar 'da köklü bir medeniyete sahip olmakla birlikte devlet açısından daha düzensiz bir konumda olmuştur. İran ve Türkiye arasında geçmişten gelen kültürel ve dini açıdan ilişkiler ve İran'da yaşayan Türk nüfusun fazlalığı iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır (Doster, 2012). Ortadoğu'da bulunan devletlerinin sınırlarına bakıldığında dış müdahaleler harici çizilen nadir sınırlardan birisi İran ve Türkiye sınırır. Yaklaşık 560 kilometre olan bu sınır, 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile belirlenmiş ve en uzun süre değişmeyen sınır olmuştur (As, 2010). İki ülkenin bazı şartlarının birbirlerine benzerliği yanında bölgede birbirine rakip olması ve güç durumunun birbirine yakın olması sebebiyle her zaman dengeli bir dış politika takip edilmeye çalışılmıştır.

İran ticaret yollarının kesiştiği bir bölgede olması ve sanayi devriminden sonra petrolün öneminin artmasıyla konumunu daha da güçlendirmiştir. İran, Asya ve Avrupa arasında bir geçiş güzergahı olmasının yanında hem Hazar Denizi hem de Hint Okyanusu'na yakınlığı sebebiyle kilit bir konumdadır.

İran için Türkiye Avrupa'ya açılan bir kapıdır. Birbirleriyle aralarında zaman zaman anlaşmazlıklar olsa da bu çok büyük boyutlara varmamıştır. Özellikle 20. Yüzyılda Türkiye ve İran gerek iç gerekse dışardan müdahaleler karşısında tehditler yaşamakla birlikte İran'da

devrime kadar olan süreçte çeşitli anlaşmazlıklar olsa da her zaman iki ülke kendi güçlerinin farkında olmuştur.

1. Soğuk Savaş Döneminde Türkiye ve İran İlişkileri

23 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından 3 gün sonra İran ülkeyi tanımış ve bu durum ilişkilere olumlu yansımıştır. Atatürk, Rıza Şah ile yakın ilişkiler kurmuş olmakla birlikte Şah'ta yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni kendisine model almıştır. Bu dönem içerisinde Türkiye'nin en büyük sorunu, İran sınırında meydana gelen bazı Kürt aşiretlerinin yeni Cumhuriyeti tehdit etmesi olmuştur. Türkiye bu rahatsızlığını İran'a bildirmiş ve uzun süredir değişmeyen sınır, iyi ilişkiler neticesinde değişerek Koltur kasabası İran'a ve Küçük Ağrı Dağı ise Türkiye'ye verilerek ayaklanmalar daha rahat kontrol altına alınabilmiştir (Birdişli; Gören, 2018). Rıza Şah'ın 2 Temmuz 1934'te Türkiye'ye ziyareti ve yeni Cumhuriyeti kendi ülkesine örnek alması ve Atatürk'ün kendisiyle kurduğu yakın ilişki sonucu 8 Temmuz 1937 tarihinde Türkiye, İran, Irak arasında Sadabat Paketi imzalanmış ancak 1940'lı yıllardan sonra ilişkiler zayıflamıştır (Palabıyık, 2010).

1941 yılında İran'ın Sovyet İşgali sebebiyle ilişkiler giderek kötüleşmiştir. Sovyetler Birliği'nin yayılcı politikaları ve sıcak denizlere inme arzusu hem İran hem de Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Atatürk döneminde önemli bir sorun olan sınır meselesi halledilmiş ve iki ülke yakınlaşmıştır. Ancak Sovyetlerin İran'ı işgali ve orada bulunan Kaşkay Türklerine baskısı, Türkiye'nin bu konuda İran'a yönelik talebini ileterek Kaşkay Türklerine yapılan baskının sona erdirilmesi istenmiştir (Temizel, 2017). Türkiye'nin diğer bir endişesi ise İran'ı işgal eden Sovyet güçlerinin Türkiye'ye olası bir işgali her zaman Türkiye'yi Batı Blokuna çekmiştir. Ayrıca İran'ın işgali sırasında muhataplar İran yönetimi olmayıp bizzat Sovyet yönetimi olduğu için ilişkilerin bu sebeple askıya alındığı bilinmektedir (Görçün, 2008).

Soğuk savaş döneminde İran ve Türkiye Batı Blokundan yana olmuştur. Sovyet işgalinin sona ermesiyle Türkiye ve İran arasında yakınlaşmalar tekrar başlar. 1950'li yıllara kadar hem ilişkilerin geliştirilmesi hem de Sovyetler Birliği'nin yayılcı politikalarına karşı her iki ülke çeşitli iş birliği yapsa da Türkiye'nin NATO'ya girmesi İran için bir hayal kırıklığı yaratmış ve Türkiye, Sovyet yayılcılığına karşı NATO sayesinde İran için gereken hassasiyeti göstermemiştir.

1950 yılı İran tarihi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde Musaddık'ın Batı'ya olan mesafeli durumu Batı için alışıldık bir durum olmadığı gibi Pehlevi'den bu yana ilişkileri tehdit eder boyuta gelmiştir. Musaddık'ın Pehlevi hanedanından farkı, halk ile daha iç içe olması ve Musaddık'ın İran'ın tam bağımsızlığını desteklemesi, “*negatif denge*” politikasını hayata geçirmesi ve ardından İran'ın petrollerini millileştirmesidir. Fakat Musaddık darbe sonucu iktidarda uzun süre kalamamıştır. İngiltere ve CIA'nın 1953 yılında planlamış olduğu operasyon başarılı olmuş ve Şah ülkesine dönerek tekrardan Batı eksenine kayarak hem demokrasi hem de bağımsızlık mücadelesi sona ermiştir. Musaddık'ın iktidara gelmesi Türkiye'yi rahatsız eder: Bunun başlıca sebebi, Musaddık'ın Batıya mesafeli yaklaşımı ve İran'da bulunan solcu parti olan Tudeh'e yakınlığıdır. Bu sebeple *İngiliz Gizli Haber Alma Servisi* (MI6) ve CIA tarafından yapılan operasyonu Türkiye teşvik etmiştir (Taflıoğlu, 2013; Atuk, 2017; Ballıkaya, 2019).

Sadabat Paketi'nin siyasal ve işgal sebepleriyle yeterince geliştirilememesi sonucu Türkiye ve Irak tarafından Bağdat Paketi imzalanmış, bu pakta İngiltere, İran ve Pakistan katılmış olmakla

birlikte İran bu pakta isteksiz bir şekilde katılmıştır. Aradan 3 yıl geçtikten sonra Irak'ın paktan çekilmesi, paktn dağılmasına sebep olmuş ve tıpkı Sadabat Paktı gibi başarısız olmuştur. Daha sonra CENTO (*Central Treaty Organisation/Merkezi Antlaşma Teşkilatı*) kurulmuş ve Genel Merkezi Ankara olarak belirlenmiştir (Kuduoğlu, 2019; Bostancı, 2013).

Sadabat Paktı ve Bağdat Paktı'ndan sonra kurulan CENTO'da gereken başarıyı yakalayamamıştır. Bu dönem içerisinde İran'da monarşinin devam etmesi, Türkiye'de 1690'lı yıllarda yükselen sol hareketlerin tepkisini çekmiştir. Şah bu durumdan rahatsız olmakla birlikte 1962 yılında İran, Türkiye, Yunanistan ve Pakistan'ın katılımıyla *Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği* kurulur. 1960'lı yılların sosyal, siyasal ve ekonomik durumu İran ile yapılan anlaşmaların yeterince gelişmemesine neden olmuştur. 1970'li yıllarda en önemli olay ise 1973 petrol krizi sebebiyle Türkiye-İran ilişkilerinin durgunlaşmasıdır. İran'ın Irak'taki Kürt ayrılıkçı grupları desteklemesi de her iki ülkenin ilişkilerini büyük bir krize sürüklememiş olmakla birlikte eski dostluğunu da devam ettirememiştir (Çetinkaya, 2016).

Cumhuriyetin kuruluşundan 1979 İran İslam Devrimine kadar olan süre içerisinde İran ile ilişkilerin en iyi olduğu dönemin Atatürk'ün hayatta olduğu zaman dilimine ait olduğu söylenilebilir. En önemli kazanım ise her iki ülkenin köklü tarihi ve bölgesel güç olma arzusuna binaen birbirlerine karşı temkinli ve dostane bir dış politikası izlemesi ve zaman zaman tansiyonun yükselmesine rağmen her zaman belirli bir sınırı aşmamış olmasıdır. 1930'lu yıllarda Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikalarının artmasıyla her iki ülkenin birbirlerine yaklaşması, 1940'lı yıllar ise İran'ın işgali ve Kaşkay Türklerinin zor durumda kalması sebebiyle ilişkilerin durgunlaşması, 1950'li yıllar ise Türkiye'nin NATO'ya girmesi sebebiyle İran ile yapmış olduğu çeşitli antlaşmalara gereken katılımı göstermemesi, 1960'lı yıllar ise Türkiye'de sol eğilimin yükselmesi ve İran Şahı'nın bu durumdan rahatsız olması ayrıca Kürt gruplarının desteklenmesi, ardından 1973 petrol kriziyle birlikte 1979 devrimine kadar Atatürk dönemi hariç tutulursa inişli çıkışla ancak kontrollü bir çizgide ilerlediği söylenilebilir (Efegil, 2012; Taflıoğlu, 2013).

2. Humeyni Öncesi ve Sonrası İran Dış Politikasının Ana Çizgileri

1940'lı yıllardan 1960'lı yıllara kadar İran'ın çizmiş olduğu dış politikasının ana özellikleri ABD'ye yaklaşma ve bu sayede bölgesel güç olabilmek için askeri modernizasyon programlarının başlaması sayılabilir. Bu yaklaşma, Sovyetler Birliği'nin tehdidinden sonra ABD ile ilişkilerin yoğunlaştığı bir zaman dilimidir. Bu zaman zarfı içerisinde İran, ABD ile yakın ilişkiler kursa da kendi çıkarları için zaman zaman Moskova ile de yakınlaştığı görülmektedir. Şah döneminde öncelik her zaman ABD olsa da bazı konularda anlaşmazlıklar olduğu zaman Moskova ile yaklaşma gerçekleşmiştir. Bu yıllarda İran, İsrail ile yakınlaşmış ve ucuz petrol sevkıyatı ile İsrail devletini desteklemiştir (Efegil, 2012; Oruç, 2016).

1960'lı yıllardan 1979 İran İslam Devrimine kadar İran'ın dış politikasında hem ABD hem de Sovyetler ile yaklaşma görülmektedir. Musaddık dönemiyle birlikte dışarıya olan bağımlılığın azaltılması ve ABD'den bir süre uzaklaşma gerçekleşmiş olup Musaddık devrildikten sonra tekrar eski dış politika görüşü hâkim olmuştur. Bu dönem aralığında da yoğun askeri modernizasyon devam etmiş, 1973 petrol krizi İran için büyük fırsat olmuş ve 120 milyar dolarlık askeri modernizasyon bu sayede yapılmıştır (Balkan & Tiryaki, 2014; Koca, 2020).

1979 İran İslam devrimi ise ülkenin her alanında büyük bir değişim yarattığı gibi bu durum dış politikaya da yansımıştır. İran için bölgesel güç olma arzusu bu dönemde kendisini daha yoğun

bir şekilde hissettirmiştir. Geçmişten beri ABD'ye olan öfke devrimle tam olarak ortaya çıktığı gibi İran halkı ve yöneticileri de Batıya daha kuşkulu ve çekimser yaklaşıma başlamıştır. Artık Ortadoğu ülkelerinin dış politikalarına karşı gizliden yoğun destek verilmiş olup bu desteğin yoğun olduğu yerler, Şii nüfusun olduğu bölgelere denk gelmektedir. Şii nüfusun yoğun olduğu ülkeler Bahreyn, Yemen, Irak, Azerbaycan ve Lübnan'dır. Tam bağımsızlık, ekonomik yaptırımlar sebebiyle nükleer güç elde etme arzusu ve caydırıcılık politikası bu dönemin sonlarına doğru daha da güçlenmeye başlamıştır. İran-Irak savaşı esnasında füzelerin caydırıcılığını fark eden İran, Rusya, Çin ve Güney Kore ile gizli askeri anlaşmaları yoğunlaştırmış ve ekonomik yaptırımlar sebebiyle askeri teknolojisini geniş kapsamlı modernize edemeyeceği için tıpkı Güney Kore gibi nükleer silaha yoğunlaşmaya başlamıştır (Halhalli, 2014; Sarı, 2015).

1979-1989 arası dış politikanın seyrini Humeyni belirlemiştir. Bu dönemin dış politika özelliğinin daha idealist olduğu genel kanıdır (Elhan, 2016; Halhalli, 2014; Efegil, 2012). Özellikle Şii nüfusun yoğun olduğu bölgelere rejim ihracı politikası hem Batı hem de Ortadoğu'da bulunan Sünni devletleri korkutmuştur. Nitekim Humeyni tarafından İslam anayasası diğer Müslüman ülkeler için örnek bir model olarak ortaya çıkarılmış ve dış politikada her ne kadar herhangi bir mezhep ayrımcılığı yapılmamış gibi gözükse de Şii politika anlayışı egemen olmuştur. İran'ın Humeyni döneminde gerek iç gerekse dış politika anlayışında milliyetçi söylemler yerine dinin bütünleştirici yönünün ortaya çıkarıldığı görülmektedir. Çünkü İran'ın %20'den fazlalık bir kesimini Azeri Türkleri oluşturmakla birlikte Kürtler, Araplar ve Afganlarda ülkenin diğer etnik unsurlarıdır. İran her zaman için ülkede bulunan diğer etnik kimlikler arasındaki ayaklanmalara karşı aşırı hassas bir reaksiyon göstermekte ve bu durumdan çekinmektedir (Yurdakurban, 2007). Rejimin tam anlamıyla sağlamlaştırılabilmesi için ülkenin iç güvenliğinin iyi olması gerekmektedir. İran Batının özellikle ABD'nin ülkedeki diğer etnik grupları ayaklandıracağını düşünmekle birlikte herhangi bir etkide sürekli ABD'yi suçlamaktadır. İran için ABD, ülkenin bütünleştirici bir özelliğini oluşturmaktadır. Çünkü devrim gerçekleştiğinde birbirine zıt görüşte olan grupların hep birlikte Şahlık rejiminin düşmesi için el ele verdiği görülmektedir. İran bu durumu iyi kullanmakla birlikte ABD üzerinden çeşitli politikalar geliştirmektedir (Elhan, 2016; Efegil, 2012).

Devrimle birlikte İran bağılantısızlık politikasını benimsemiştir. Ne ABD ne de Sovyetler birliğinin desteğine ihtiyacı olmadığı görüşünden hareketle İran, bu süper güçlere karşı Müslüman ülkelerin İran'ı örnek almasını belirterek üçüncü bir yol sunmuştur. Modernizm ile birlikte ortaya çıkan ulus devletçilik ve milliyetçilik gibi kavramların aksine İran her ikisini benimsemeyerek daha sol bir çizgide durarak devrimi desteklemiş ve İran çatısı altında bölgesel güç olma kozunu kullanmaya çalışmıştır.

Humeyni döneminde milletin egemenliği yerine Tanrı'nın egemenliği, Devletin yüceltilmesi yerine İslam yüceltilmesi ve İslam'ın devlet için değil, devletin İslam için hizmetçi olduğu görüşü Humeyni tarafından benimsenmiştir.¹ Humeyni'ye göre devlet ancak aracı bir organizasyon olup aslolan İslam'ın korunması ve onun prensiplerinin yaşatılmasıdır. Bu açıdan devletin ana amacı bu prensiplerin yaşatılması için bir araçtır.

¹ İran devlet anlayışı Humeyni tarafından bu şekilde belirlense de Tanrı'nın egemenliği yerine ulemanın egemenliği olduğu görülmektedir. İran anayasasında ulemanın pozisyonu halkın üstündedir (Akyol, 1998).

Humeyni'nin dış politikasında özellikle Müslüman Dünyayı Batıya karşı sürekli uyarması ve bazı Arap devlet liderlerini ezen ve halkını ise ezilen olarak gösterip devrim ihracı yapmaya çalışması dikkate değerdir. Mısır Devlet Başkanı Mübarek, Fas Kralı, Ürdün Kralı Hüseyin ve Suudi Arabistan yönetimini açıkça ABD'nin bölgedeki uşakları olmakla suçlayarak Sünni halkta dahil olmak üzere ayaklanması için bir yönelim olduğu görülür (Elhan, 2016). Dikkat çeken diğer bir unsur ise Humeyni'nin dış politika anlayışında sadece Müslümanlar değil Dünya'da tüm ezilenlerin destekleneceği söylemine binaen bizzat Humeyni bu durumu anayasa ile desteklemiştir. İran Anayasası'nın 154 maddesi şu şekildedir:

İran İslam Cumhuriyeti beşerî toplumların tümünde insan saadetini, kendi gayesi bilir ve bağımsızlık, hürriyet, hak ve adalet yönetimini dünya insanlarının tümünün hakkı olarak tanır. Bununla beraber, diğer milletlerin işlerine her tür müdahaleden tam olarak çekinmekle beraber, mazlumların zalimlere karşı haklı mücadelelerini dünyanın neresinde olursa olsun himaye eder (çev: Çeçen, 2019)

Humeyni döneminde İran İslam Cumhuriyeti ulus devlet özellikleri göstermez. Milliyetçilik ve ulus devletin getirmiş olduğu diğer kavramların yerine din eksenli politika sebebiyle ve bölgesel güç olma arzusuyla tıpkı Sovyetler ve ABD gibi üçüncü bir alternatif olarak kendisini göstermeye çalışır. Anayasanın 154 maddesi de bunu açıkça ortaya çıkarmaktadır. Humeyni'nin ölümü sonrası İran'ın ulus devlet özellikleri gösterdiği genel kanı olsa da yine de tartışılmaktadır (Elhan, 2016).

İran devrimi, modernizm ve rasyonel eğilime geçen dünyada irrasyonel bir yöne kaydığı iddia edilen İran için önemli bir adımdır.² Sarı (2015; s.100) çalışmasında İran'ın dış politika anlayışında laik ve realist davranabilecek potansiyele sahip olduğunu şu şekilde vurgulamaktadır:

İran dış politika elitleri tüm İslâmî söylemlerine rağmen laik bir devlet gibi hareket edebilecek zihinsel araçlara, reel-politik dış politika davranışlarını meşrulaştırıcı argümanlara sahiptir. Bu açıdan ideolojik ipotekle irrasyonel davrandıklarını düşünmek doğru değildir. Zira bunu sağlayan, kökleri XIX. yüzyıla kadar götürülebilecek Şii sekülerleşme süreci olmuştur. Bu süreç, uluslararası sistem düzeyinde etki-tepki diyalektiğinin bir sonucudur. Çünkü uluslararası sistem devletleri belirli şekillerde davranmaları için sosyalleştirir. Bu sosyalleşme güçlü olanı model alma; norm, değer ve kurum aktarımını da içerir.

Modernizm ve rasyonelliğin tek gerçeklik olarak sunulduğu bir dünya anlayışında İran'ın bu karşı devrimi postmodernizm için önemli bir adım olarak görülebilir. Postmodernizme göre her ülke kendi siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik çerçeveye göre kendi ihtiyaçlarını karşılayacağı bir sistemi öngörmektedir. Modernizm de en önemli unsurlardan bir tanesi ise evrensellik iddiası olmuştur (Özkaya, 2020; Asgari, 2004). Batıdan çıkan görüşlerin Dünyanın farklı bölgelerinde olan ülkelere de uygulanması gerektiği görüşü yerine postmodernizm her ülkenin kendi ihtiyaçlarına göre karar vermesi gerektiğini öngörerek evrensellik yerine yerelliği ön plana sunar. Bu açıdan bakıldığında İran'ın modern bir dünya sahnesinde hem devrim gibi sol

² İran Devriminin rasyonel bir Dünya'da irrasyonel bir amaca doğru kaydığı söylemi hatalı olabilir. Humeyni'nin anlayışına göre yapılacak olan yenilikleri bizzat İslam'ın kendisi tavsiye etmektedir. Diğer bir anlatımla Humeyni'nin İslam anlayışına göre İslam devrimi geçmişe dönmek olmayıp hem geçmiş muhafaza etmek hem de çağın ihtiyaçları dahilinde yapılacak yenilikler bizzat İslam'ında teşvik ettiği bir unsur olarak sunulur.

yönelim ile özdeşleşmiş bir kavramı hem de buna İslam'ın ya da Şiiiliğin prensiplerinin eklenmesiyle 20. Yüzyılda modernizm ve Batıdan gelen akımlar olmadan da bu şekilde bir ülke kurulacağını ve halkının desteğini alarak tüm Dünyayı özellikle de Batıyı hem hayal kırıklığına uğratmış ve şaşırtmıştır.

2.1. 1979-1990 Yılları Arası İki Ülke Arasında Yaşanan İlişkiler

İran İslam Devrimin gerçekleştiği yıllarda Türkiye için şartlar giderek kötüleşmiş ve 12 Eylül Darbesine adım adım yaklaşmıştır. Devrim gerçekleştiğinde ilişkilerin kötüleşeceği üzerine söylemler yaygınlaşsa da tam tersi olmuş ve ilişkiler kaldığı yerden devam etmiştir. Türkiye'nin İran devrimine karşı olumsuz bir tutumu olmamasının sebebi İran iç işlerine müdahaleden çekinmesi ve İran halkının kararına saygı duyması olmuştur. Aynı şekilde Türkiye'nin talebi de İran'ın Türkiye'nin iç işlerine karışmaması olmuştur. Bir diğer etken ise İran'ın Sovyet etkisi altına girmesini istemeyen Türkiye, ilişkilerini buna göre değerlendirmiştir.

Devrim gerçekleştiğinde Türkiye içerisinde birbirinden farklı yorumlar gelmiştir. Özellikle İslamcılar içerisinde devrimi destekleyenler olduğu gibi devrimi bir Şii anlayışı olarak görüp destek vermeyenlerde olmuştur. Devrimi destekleyen İslamcıların Şii olmadıkları ve devrimden etkilendikleri görülmektedir. Sol kesim içerisinde ise İran'ın diktatörlük rejiminden kurtulmasını takdirle karşılayanlar olmuştur. Diğer taraftan sol kesim içerisinde devrimi irtica olarak niteleyenler olmuş ve Türkiye açısından tehlikesine de değinilmiştir (Elhan, 2016; Taşkın, 2009).

Devrim sonrası ABD büyükelçiliğinin basılması ve rehin krizi olayı sonrası ABD tarafından uygulanan ekonomik yaptırımlara karşı Türkiye katılmayarak İran'ı desteklemiştir. İran-Irak savaşı çıktığında Türkiye tarafsızlık politikasını benimseyerek İran'ı rahatlatmış ve ilişkilerin seyri bozulmamıştır. Türkiye'nin bu tutumu özellikle bölgede önemli bir güç ve köklü geçmişi olan ayrıca sınır komşusu İran'ı kaybetmek istememesidir. Özal'ın başbakan olduğu bir döneme denk gelen savaşta Türkiye'nin İran'a talepleri olmuştur. 1984'lü yıllar aynı zamanda PKK terör örgütünün ortaya çıktığı bir zaman dilimine denk gelmektedir. PKK terör örgütü İran-Irak savaşından faydalanmaya çalışarak İran ve Irak topraklarına yerleşmeye çalışmıştır. Türkiye'nin talebi PKK terör örgütünün İran devleti tarafından desteklenmemesidir. Bu talep İran'a iletilindiğinde olumlu karşılanmıştır. Ancak İran'ın resmi söylemi bu şekilde olsa da PKK'yı zaman zaman desteklediğine dair yoğun tartışmalar olmuştur (Sağlam, 2015; Koç, 2014). İran-Irak Savaşı'nda diğer bir gelişme ise Türklerin yoğun olarak bulunduğu Musul ve Kerkük'ün Türkiye'nin hassasiyeti sebebiyle İran'ın temkinli davranmasıdır. Ayrıca *Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı*, Irak'tan Türkiye topraklarına dek ulaşan önemli bir petrol sevkiyatının yapıldığı bir hattır. İran, Kerkük- Yumurtalık petrol boru hattını ele geçirmekten de uzak durmuştur.

Turgut Özal, Türkiye'nin jeopolitik olarak Ortadoğu coğrafyasında olduğundan hareket ederek sınır komşularıyla ilişkilerini iyi tutmaya özen göstermiştir. Çünkü sınır komşuları ve diğer yakın ülkelerle kötü ilişkiler sadece devleti değil vatandaşları da olumsuz etkileyecek ve en önemlisi ise bölgesel bir güç olma arzusunda olan Türkiye'nin kötü komşuluğun siyasal ve ekonomik sorunları doğuracağını farkında olmasıdır (Gönlübol, 2014; Daban, 2017). 1984 yılında *Ekonomik İş Birliği Örgütü* (EİÖ) Türkiye, İran ve Pakistan tarafından kurularak ticaret geliştirmeye çalışıldığı gibi Turgut Özal tarafından Orta Asya Türk devletlerinin de bu örgüte girmesini teşvik etmiştir. Turgut Özal döneminde İran ile bazı sorunlar yaşansa da Özal'ın

uyguladığı barışçı dış politika anlayışı sorunların büyümesini engellemiştir (Daban, 2017; Sönmezoğlu, 2017).

2.2. Bahriye Üçok, Turan Dursun, Çetin Emeç, Uğur Mumcu Cinayetleri ve İran İlişkisi

7 Mart 1990'da Çetin Emeç, 4 Eylül 1990 tarihinde Turan Dursun, 6 Ekim 1990 tarihinde Bahriye Üçok cinayeti sebebiyle Türk basını tarafından İran hedef gösterilmiş ve cinayetlerin İran ile ilgili olduğu söylentileri yaygınlaşmıştır. Yazar, düşünür ve gazeteci aynı zamanda aydın olarak nitelendirilen bu kişilerin öldürülerek İran'ın laikliğe ve sol eğilimli aydınlara bir intikamı olarak nitelendirilmiş ve İran'ın gizliden gizliye ülkeye rejim ihracı yapmaya çalıştığı tartışmaları ve çeşitli spekülasyonlar yapılmıştır.³

2.3. Çetin Emeç Cinayeti

Hürriyet Gazetesi yazarı olan Emeç, 7 Mart sabahı işine gitmek için arabasına binerken maskeli iki kişi tarafından ateş açılarak öldürülmüştür. Bu esnada şoförü arabadan kaçmayı başarsa da 15 metre sonra kendisi de öldürülmüştür. Eşi Bilge Emeç, Çetin Emeç'in tehdit telefonları aldığını ve eşini ilettiğini belirtmektedir. Tehdit telefonları ve genellikle isimsiz mektuplar gönderilen Emeç'e koruma tahsis edilmiştir. Emeç'in ölümü sonrası Karadeniz şiveli bir şahıs telefon açarak "İslam düşmanı olduğu için Çetin Emeç'i öldürdük", "Saldırıyı Türk İslam Komandoları yaptı" demiş olsa da yapılan incelemelerde böyle bir örgüte rastlanamamıştır (Barındık, 2017).

Eşi Bilge Emeç, Vatan Gazetesine vermiş olduğu röportajda cinayet ile ilgili şunları ifade etmiştir:

*Gerisinde kim var bu işlerin hâlâ anlamıyorum. Bugüne kadar devleti suçlamadım, İran, hep İran dedik, dinciler dedik. Çünkü ben Atatürkçü, vatanperver bir kadıyım. Başka gerçeklerle yüzleşmek istemedim. O yüzden hep İran demek işime geldi sanırım. İran'ın yaptığına inanmak istedim. Kaç kere kayboldu ifadeler, kaç kere! Bıktırma siyaseti yaptılar. Ve başardılar... 'Çözülmesin, istemiyorum' dedirttiler. Tetikçiyi yakaladılar güya. Zaten onun gerçek katil olduğuna da inanmıyorum.*⁴

Çetin Emeç cinayeti ile ilgili Bilge Emeç'te İran'ı suçladığını belirtmiş ancak bunun somut delillerden ziyade o dönemin genel söylemlerinden yola çıkılarak yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵

Türkiye'nin ilk kadın ilahiyatçısı olan Doç. Dr. Bahriye Üçok ölümünden iki yıl önce "İslam'da örtünmenin ve oruç tutmanın zorunlu olmadığı" söylemi sonrası büyük tepki almış ve tehditler gelmeye başlamıştır. 6 Ekim günü evine gelen ve *İlmi Araştırmalar Vakfı* yazılı paketi ilk önce kızı alır. Üçok daha önceleri bombalı paketin nasıl açılacağı ile ilgili eğitim almış ve gelen paketin bomba olduğunu anlamıştır. Kapının önünde paketi açarken patlamış ve yaşamını yitirmiştir.

³ Çalışmanın sınırları gereği cinayetlerin İran ile ilgili olup olmadığından ziyade o dönemde genel kanının İran olduğu söylemi bu çalışmada ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

⁴ "Çetin Emeç'in eşinden yıllar sonra gelen tarihi itiraf", TİMETÜRK, alındığı tarih:14.03.2020, link: <https://www.timeturk.com/tr/2010/02/15/cetin-emec-in-esinden-yillar-sonra-gelen-tarihi-itiraf.html> (Url-1)

⁵ "Üçok Cinayeti de Çözüldü", Milliyet, alındığı tarih, 14.02.2020, link: <https://www.milliyet.com.tr/the-others/ucok-cinayeti-de-cozuldu-5319193> (Url-2)

Cinayetten üç gün sonra Uğur Mumcu 9 Ekim 1990'da yayımlanan “Bahriye Üçok” adlı köşe yazısında şunları ifade etmektedir:

*Bahriye Üçok niçin öldürüldü? Bu sorunun yanıtı bellidir: Atatürk ilkelerini savunduğu için... Terör her geçen gün biraz daha artıyor. Devlet, bu kanlı gösterileri gözünün ucuyla izliyor. İslami Hareket adlı örgüt Aksoy'u da Üçok'u da öldürdüklerini açıklıyor. Bu örgütü kimler yönetiyor? Bu örgüt, bir komşu ülkeden mi yönetiliyor? Bu örgütün Almanya'da adamları ve silahlı militanları mı var? Aksoy cinayeti susturucu takılmış bir silah ile işlendi. Emeç cinayetinde de susturucu kullanıldı. Kimler uçlarına susturucu takılmış silah kullanır? Kimler bu tür bombaları yapabilir? Ve daha da önemlisi; kimler cinayetlerden sonra polislin giremeyeceği yerlere gizlenir? İslamcı terör örgütleri kimler? Bunları kimler kurmuş? Teröristlerin rahatça girip çıktıkları elçilikler var mı?*⁵

Uğur Mumcu'nun “Bu örgüt, bir komşu ülkeden mi yönetiliyor?” ifadesinde İran'ı kastetmektedir.

3. Turgut Özal Dönemi ve İran İlişkileri

Özal dönemiyle birlikte Dış ilişkilerde iyi mesajlar verilen ancak arka planda güç gösterisine dönüşen bir portre sunulmuştur. Gerginlikler yaşansa da bu hiçbir zaman çatışmaya gitmemiş ve bunun olmaması için gayret edilmiştir. Özellikle 1990'lı yıllarda meydana gelen faili meçhul cinayetlerin yarattığı gerginlik, ideolojik çatışma, ülke içinde İran destekçileri ve karşıtları arasında yaşanan fıkırsel çatışmalar yukarıda da bahsedildiği üzere bunlar dış politikanın resmi söylemlerine yansımaya da arka planda yaşanmıştır. Turgut Özal döneminde İran ile çeşitli sorunlar yaşansa da Özal'ın komşu devletlere hassasiyeti bunu engellemiştir (Sinkaya, 2011; Sarıaslan, 2013). Özal'ın ardından iyi giden ilişkiler tekrar kötüye gitmiştir. Necmettin Erbakan'ın başbakan olduğu zamana kadar ilişkilerin seyrinin kötü gitmesinin sebeplerinden bir tanesi ise İran'ın PKK terör örgütünü desteklediğine dair İran'ı uyarması ve bu konudaki endişesidir. Özal'ın tansiyonu düşürmesi ve ölümünden sonra tekrar 1997 yılına kadar İran-Türkiye ilişkileri, tabiri caizse danışıklı dövüş şeklinde olmuş, gerginlik her zaman belirli bir seviyede tutulmuş ve aşılmamasına Türkiye ve İran özen göstermiştir (Cicioğlu, Bayraktar 2017; Özcan, 2006; (Ülker, 2019; Ertosun, 2013).

Her ülke kendi perspektifinden ve doğal olarak kendisini haklı göstererek bir çıkarım yapmaktadır. Bu çalışmada *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı* (اسلامی جمهوری خبرگزاری) (IRNA)'nın “Son 40 yılda İran-Türkiye İlişkileri” başlıklı yazısının devrim sonrasında 1990 yılına kadar olan süreci nasıl yorumladığı önem arz etmektedir:

...İran'daki İslam Devrimi'nin zaferine Türkiye'de laik bir yönetim eşlik etti ve İran'daki İslam Devrimi'nin zaferinden kısa bir süre sonra, General Kenan Evren tarafından yönetilen 1980 askeri darbesi gerçekleşti. İran'daki İslam Devrimi'nin zaferi, diğer konulara ek olarak, Türkiye'deki 1980 askeri darbesinin nedenlerinden biri ve bazı uzmanlar Batı Cephesi'nin Türkiye'de İslamcılığın büyümesini önlemek için bir darbe düzenlediğini söylüyor.

...Uygulanan savaştan sonra İran-Türkiye ilişkileri Anavatan Partisi'nin kurulması ve askeri darbenin ardından Türkiye'de yapılan genel seçimlerden ve uygulanan savaşın başlamasından sonra, Türkiye ile İran arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkiler yeni bir döneme girdi. Türk ekonomik sistemini değiştirmeyi ve serbest piyasa ekonomisi sistemine geçmeyi amaçlayan Özal, İran-Irak Savaşı'nı Türk ekonomik sistemi için bir fırsat olarak değerlendirmiş ve

Türkiye'nin bu yöntemi benimseyerek başarılı kılmaya çalışmıştır. Ayrıca Irak'ın İran'a dayatılan savaşının ardından çok sayıda ekonomik fayda elde etti.

....Bazı gizli despotların İslam Devrimi'ni takip eden yıllarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin Turgut Özal döneminde iki ülke arasındaki ekonomik bağları genişletme çabaları olarak İran-Türkiye ilişkilerini bozma girişimleri, bazı ülkeler ve eller tarafından sürekli bozulmaya çalışılmıştır. O yıllarda, Batı karşıtı mevkilerde bulunan Türkiye'deki Laik Cephe'nin en etkili isimlerinden bazılarının suikastı gerçekleşti ve suikastları İran'ın yaptığı iddiaları ortaya atıldı. Türkiye'nin laik kişiliklerinden biri olan tanınmış Türk yazar Sayın Bahriye Üçok suikastı, maalesef İran karşıtı bir gösteri olduğu en kötü şöhretli suikastlar arasındaydı. Bazı muhaliflerin ve bazı Batılıların bu çabalarına rağmen, Turgut Özal, bu suikastların prensipte her iki ülkenin çıkarlarına aykırı olduğunu bilerek İran'la ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir.

....Özal'ın görüşleri ve İran'ın Türkiye'nin siyasal sistemindeki tanımları ülkede hâlâ mevcut ve yıllar içinde pek bir şey değişmedi. Bu politikaya göre, Türkiye krizin İran'la olan siyasi ilişkilerinde tırmanıştan büyük ölçüde kaçınıyor ve İran'la ekonomik ilişkilerin gelişmesine öncelik veriyor ve bu nedenle siyasi ilişkileri ikili ilişkilerin yakınlaşmasında bir faktör olarak görüyor.

....Turgut Özal'ın ölümü sonrası yeni ilişkiler döneminin başlangıcıydı. İran, Türkiye ve Pakistan liderliğindeki Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) Örgütü'nün kurulması, üç ülkenin İran devriminden önce yeni bir ekonomik kanal oluşturduğunu, yeni üyelerin örgütün içine girmesiyle bu örgütün büyüdüğü görülür. Ve daha yeni boyutlar da bulunur. Özal'ın ölümü ve Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanı olarak göreve başlamasıyla İran-Türkiye ilişkileri yine değişmedi. Tecrübeli bir siyasetçi olan Demirel, İran ile yakın ilişkiler kurdu ve İran'ı her fırsatta Türkiye'nin bir dostu olarak nitelendirdi. Demirel'in cumhurbaşkanlığı sona erdiğinde, aynı zamanda Türk Anayasa Mahkemesi başkanı ve tam teşekküllü bir laikçi olan Ahmet Necdet Sezer, İran ile yakın ilişkiler politikasını kısaltmadı. Sezer sonrasında Abdullah Gül başkanlığında İran'a yönelik, öncelikle ekonomik ilişkiler geliştirmeyi amaçlayan sıcak ve yakın bir politika devam etti.⁶

Yazıyı genel olarak değerlendirdiğimizde Turgut Özal'a ayrı bir önem verilmesi dikkat çekicidir. Özal ile İran ilişkilerinin devrimden sonra temelini atıldığı ve Özal'ın barışçıl dış politika anlayışının vurgulanması ve ondan sonraki dönemde de bu sürecin devam ettiğinin altının çizilmesine binaen bu dönemler içerisinde her ne kadar bazı sorunlar olsa da bunun Batı kaynaklı yapıldığı vurgulanmaktadır. İran'ın haber ajansı her iki ülkenin köklü tarihine vurgu yaparak ekonomik alanda iş birliğini önelemekte ve burada gösterilmeyen yazıda, İran'a ekonomik yaptırım uygulanmasına rağmen ülkelerin ilişkilerini giderek geliştirdiği vurgulanmaktadır. Yazıda Türkiye için kardeş ülke vurgusu da dikkat çeken bir unsurdur.

⁶ “روابط ایران و ترکیه در 40 سال گذشته”، خبرگزاری جمهوری اسلامی، 13.03.2020, link: <https://www.irna.ir/news/83196842/روابط-ایران-طی-40-سال-در-ترکیه-40-سال-گذشته> (Url-3)

SONUÇ

Bölgenin iki önemli ülkesi olan Türkiye ve İran, tarihsel ve kültürel ilişkilerin getirdiği yakınlık sebebiyle ve bölgede önemli güç olmanın da sorumluluğuyla birlikte birbirine karşı çekimser yaklaşmış ve ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Her iki ülkenin köklü tarihi ve bölgedeki diğer ülkelere göre avantajı birbirine karşı hem rakip hem de birbirine bağımlı hale getirmiştir. Türkiye, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren İran ile yakın ilişkiler kurmuş ve ilişkilerin bozulmasını istemeyerek rasyonel ve barışçı bir politika yürütmüştür. İran devriminden sonra iki ülkenin rejim farklılığı sebebiyle aralarının açılacağıyla ilgili olarak söylemler bulunsa da bu tam anlamıyla gerçekleşmemiş ve bölgenin sorunlu yapısı sebebiyle iki ülkede birbirine olan bağımlılığının farkında olarak hareket etmiştir.

İran ile ilişkilerde Turgut Özal dönemi daha sonraki ilişkilerin seyrinin belirlenmesinde önemli bir adım olmuştur. 80'li yıllar Türkiye ve İran için hassas dengelerin olduğu bir zaman dilimi olmuştur. İran'da gerçekleşen devrim, Türkiye'de ise askeri devrim ve daha sonra ortaya çıkan PKK sorununun baş göstermesi ilişkilerin kötüye gitmesi için bir sebep olarak karşımıza çıkarken özellikle Turgut Özal'ın özel gayretleri ve ABD'ye rağmen İran ile dost ilişkiler geliştirmesinin yansımaları İran'ın haber ajansında bile görmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- Akyol , T. (1999). *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*. İstanbul: Doğan.
- As, E. (2010). XVI. YY. dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü . *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* , 219-253 .
- Asgari, A. M. (2004). Iranian postmodernity: the rhetoric of irrationality? *Critique: Critical Middle Eastern Studies* , 113-123.
- Atuk, M. (2017). İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 219-247.
- Balkan, S., & Tiryaki, F. (2014). İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü & Humeyni ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi. *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, 85-113.
- Ballıkaya, A. (2019). *Muhammed Musaddık Döneminde İran'da Petrolün Millileştirilmesi ve 1953 Darbesi*. İstanbul Üniversitesi: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET000812.pdf> adresinden alındı
- Barındık, G. (2017, 03 07). *Indigo*. 03 14, 2020 tarihinde <https://indigodergisi.com/2017/03/cetin-emec-suikasti/> adresinden alındı
- Birdişli , F., & Gören , M. (2018). Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Türkiye-İran Arasında Göç ve Sınır. *İran Çalışmaları Dergisi*, 11-38.
- Bostancı, M. (2013). Türk-Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paktı. *Akademik Bakış Dergisi*, 171-184.

- Cicioğlu, F., & Bayraktar, A. B. (2017). Türkiye'nin İran Politikasında Sivil Toplum Kuruluşları: 1990'lara ve 2000'lere Dair Bir Değerlendirme . *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51 - 69.
- Çetinkaya, S. G. (2016). Bağdat Paketi'nin Kuruluş Sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu ve Batı İle İlişkileri. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical* , 1-29.
- Çev: Çeçen, H. (2019). *İran İslam Cumhuriyeti Anayasası*. İstanbul: Legal yayınevi.
- Daban, C. (2017). Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 77-96.
- Doster, B. (2012). Bir Bölgesel Güç Olarak İran'ın Ortadoğu. *Ortadoğu Analiz*, 44-51.
- Efegil, E. (2012). İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar . *Ortadoğu Analiz*, 53-68.
- Elhan, N. (2016). İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: "İrancılık" ve "İrancı" İslamcılık. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 28-57.
- Ertosun, E. (2013). *Dış Politikada Özal'lı Yıllar 1983-1993*. Academia: https://www.academia.edu/14301339/D%C4%B1%C5%9F_Politikada_%C3%96zall%C4%B1_Y%C4%B1llar_1983-1993_adresinden_alındı
- Gönlübol, M. (2014). *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Görçün, Ö. F. (2008). *1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye - İran İlişkileri*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Halhallı, B. (2014). Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989). *Birey ve Toplum*, 75-96.
- Koca, M. (2020). XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi'nin Reformları Ekseninde İran'ın Modernleşme Çabası. *Asia Minor Studies dergisi*, 355-371.
- Koç, İ. (2014). *İran Dış Politikasında Takiye PKK Örneği*. Academia: https://www.academia.edu/27744885/%C4%B0ran_d%C4%B1%C5%9F_politikas%C4%B1nda_Takiye_PKK_%C3%B6rne%C4%9Fi_TEZ.pdf?email_work_card=title_adresinden_alındı
- Kuduoğlu, A. (2019). İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953. *İran Çalışmaları Dergisi*, 37-62.
- Oruç, H. (2016). Stratejik Ortaklıktan Radikal Söyleme Evrilen İlişkiler Örneği: 1979 Sonrası İsrail-İran İlişkileri. *Bilgi*, 3-34.
- Özcan, N. A. (2006). *İran Sorununun Geleceği: Senaryolar, Bölgesel Etkiler ve Türkiye'ye Öneriler*. 03 13, 2020 tarihinde https://www.tepav.org.tr/upload/files/1269869551r4959.Iran_Sorununun_Gelecegi_Sen_aryolar__Bolgesel_Etkiler_ve_Turkiye_ye_Oneriler.pdf adresinden alındı
- Özkaya, A. (2020). *Post-Coğrafya*. Yayıncı, Ahmet Özkaya, ISBN: 978-625-400-983-9, İstanbul: 2020
- Palabıyık, M. (2010). Sadabad Paketi (8 Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İncelemem. *Ortadoğu Etütleri*, 147-179.